

Forskningsartikel

”Sjömansprästen var den ende närvarande svensken.”

Om begravningen i *Ute och Hemmas* dödsnotiser under andra världskriget.

Kristina Öhman

During WWII, thousands of Swedish merchant sailors perished at sea, while others passed away abroad and whose remnants could not be returned to Sweden. In these instances, the sailors required burial outside of Swedish soil, and their loved ones back at home were not able to attend the funeral. Through narrative analysis this article discusses the descriptions of Swedish funerals given in notices of death published in *Ute och Hemma* between 1940 and 1945. In these texts *wreaths*, *language*, and the *Swedish soil* appear as meaningful aspects of the ceremony, and furthermore, *presence* plays a central part in the ritual. Crews from other vessels attended the funerals of fellow sailors and became a surrogate for the deceased sailor's family in Sweden as well as a representative of the sailor community. This article argues that the notice of death enabled the family to experience the funeral when they couldn't be there themselves, during uncertain times of war.

Keywords: funeral; sailor; grief; ceremony

Under andra världskriget omkom tusentals svenska sjöman vid handelsflottan som en följd av torpederingar och mineringar till havs, eller gick bort utomlands och vars kvarlevor inte kunde sändas tillbaka till Sverige. I dessa fall fick sjömannen jordfästas bortom svensk jord, och de hemmavarande anhöriga kunde inte resa till begravningsceremonin för att delta i riten. Med utgångspunkt i narrativ analys diskuteras i denna artikel de beskrivningar av svenskars sjömansbegravningar som publicerades i tidskriften *Ute och Hemmas* dödsnotiser under perioden 1940-45. I notiserna framgår att *kransar*, *språk*, och den *svenska jorden* tillskrevs mening, och därutöver spelade *närvaron* en särskild roll i begravningsriten. Besättningar från andra båtar deltog i sjömanskollegors begravningar och utgjorde dels ett substitut för den avlidne sjömannens familj i Sverige, dels en representant för sjömansgemenskapen. I artikeln argumenteras att dödsnotisens text möjliggjorde ett upplevande av ceremonin för den hemmavarande familjen under krigsårens oberäknelighet.

Nyckelord: Begravning; sjöman; sorg; ceremoni

Sverige förklarade sig neutralt hållet under andra världskriget och deltog inte aktivt i strid under krigsåren. Detta innebar emellertid inte att svenskarna var opåverkade av kriget. Familjer såg sina män, söner, bröder och fäder gå ut i beredskap även i Sverige, och under krigsåren var situationen för handelsflottans utresta sjömän särskilt utsatt. Havet och sjön var en riskfylld arbetsplats redan under fredstid, och sjömanstillvaron blev än mer osäker under hoten som mineringar och torpederingar utgjorde. Den neutrala hållningen innebar inte heller att svenskar inte omkom som en följd av kriget – ca 2000 svenska sjömän uppskattas ha förolyckats under krigsåren, vilket motsvarade halva den svenska handelsflottan

(Fredh 1997: 12, 77). De hemmavarande familjerna levde i ovisshet gällande den utresta sjömannens mående och tillvaro. I en studie av Georg Åberg och Dag Edvardsson berättar en västsvensk sjöman om april 1940, när två båtar hade minsprängts och det fanns risk för fler:

De följande dagarna blev långa och oroliga. Mest oroade vi oss för dem därhemma, därför att vi förstod att dom inte visste om vi var levande eller döda. Efter det de första minsprängningarna hade blivit kända kom det gång på gång uppmaning per radio, att de båtar som eventuellt låg i norska eller andra utländska

hamnar, skulle meddela sig med hemmet. Men detta var ju en omöjlighet! (2000: 32f)

Likt anhöriga till soldaterna i beredskap visste familjerna till handelssjömän inte var deras utresta kära var, och därtill när – eller om – de skulle komma hem. Många familjer fick besked om att deras kära inte skulle återvända, då de hade fått sin sista vila någonstans därute.

I den här artikeln diskuterar jag betydelsebärande aspekter i begravningsriten baserat på beskrivningarna av sjömansbegravningar i *Ute och Hemmas* dödsnotiser från perioden 1940-1945. Religionssociologen Unni Wiig-Sandberg konstaterar att "[d]öden verkar vara ett av det mänskliga livets villkor som kräver rituell bearbetning i varje samhälle" (2006: 1). Dödsriten är ett kulturellt återkommande inslag, om än utformningen varierar mellan och inom samhällen. Folkloristen Christina Sandberg menar att riter kopplade till döden är de som förändras långsammast (2004: 174), men samtidigt kräver en osäker tillvaro eller krissituation alternativ till och ersättningar för ordinarie praktiker. Jag posterar mig i ett tvärvetenskapligt intressant fält som kan rikta sig till såväl ritulforskning och historia som religionspsykologi, men min diskussion har ett primärt etnologiskt fokus med utgångspunkt i narrativ och kulturella föreställningar. Detta utforskas med hjälp av antropologen Sherry Ortners begrepp *nyckelsymboler* (1973) – symboler eller praktiker som förmedlar något om rådande föreställningar och normer. Nyckelsymboler kan utgöras av ritualer i sin helhet eller delar och element av dem – till exempel objekt, roller eller ordningsföljder i riten (1973: 1341). Nyckelsymboler kan åskådliggöra centrala teman och grundläggande värderingar i en kultur och visar på framträdande tankefigurer. Symbolen blir en metafor för normer och förhållningssätt i kulturella kontexter (Ehn & Löfgren 2001: 21-28). Mitt syfte är att utforska vad man särskilt skriver fram i dödsnotiserna som skildrar en kulturellt beständig ceremoni utförd i oroliga och föränderliga tider och sammanhang – och vilka funktioner dessa fyller. Vad väljer man att lyfta fram i skildringarna av begravningsceremonin, och vilka föreställningar refereras till? Dödsnotiserna är förtätade texter laddade med betydelsebärande kulturella markörer, och jag tar mig an dem genom närläsning och texttolkning inom ramen för narrativ analys. Mitt fokus ligger framför allt på aspekter som textens poäng, ordval och genomgående teman i innehållet (Johansson 2005: 286f). En närläsning "innebär dels att själva läsandet görs fokuserat och får ta tid, dels ett ständigt återvändande till redan lästa källor" (Gustavsson 2014: 27). Genom att återkomma till texterna och gå mellan del och helhet öppnar forskaren upp blicken för både avvikelser och mönster i materialet, och jag kommer i föreliggande artikel att diskutera några återkommande drag i *Ute och Hemmas* dödsnotiser, och vilka föreställningar respektive behov dessa kunde spegla och svara mot.

Bild 1. Framsida från *Ute och Hemma*, 1942.

Världskriget förde med sig svårigheter att kommunicera och hålla kontakten över nationsgränserna, och väster om Skagerrakspärren var det svårt att få läkarvård, eller återvända till Sverige sedan man mönstrat av (Fredh 1997: 12, 35). Postgången var bristfällig och det förekom att telegram till sjömännen inte heller kom fram (Öman 2016). Många fann dock en trösterik och informativ resurs i *Ute och Hemma*, en tidning som gavs ut månatligen av Svenska kyrkans sjömansvårdsstyrelse under åren 1928-1976. Den riktade sig till utresta sjömän såväl som de hemmavarande anhöriga, och innehöll reportage från både utlandet och Sverige. Vanliga inslag var till exempel att visa hur svenska sjömän utomlands hade firat julen eller andra högtider, och ofta publicerades idylliska landskapsbilder från Sverige för att påminna sjömännen om vad han hade att komma hem till. *Ute och Hemma* distribuerades till sjömansläsrum och sjömanskyrkor i Sverige och utomlands – lokaler som besöktes flitigt av sjömän och utlandssvenskar (Fredh 1997:60) – medan hemmavarande i Sverige kunde prenumerera på tidningen.

Ute och Hemmas olika texter tecknar en bild av livet för svenskarna under andra världskriget. I läsarnas insändare berättas om hur enskilda familjer påverkades av dramatiska händelser såsom torpederingar av båtar

eller historiska skeenden som Skagerrakspärren, vilken stängde ute halva den svenska handelsflottan (Fredh 1997: 21), och förteckningar över förlista skepp ger en inblick i hur kriget blev en vardag inom sjöfartens yrkeskår. I *Ute och Hemma* förenas således krigstidens dramatiska aspekter med vardagen och hemmaliv. Jäms med rapporterna om minsprängda båtar och torpederade skepp skriver hemmavarande fruar och föräldrar om vardagens lunk och hushållsmödor (Öman 2016), men det är också en berättelse om gemenskap och solidaritet, vilket framkommer i innehållet som handlar om döden.

”De föllo på sin post” och ”Sorgebud från havet” var återkommande inslag där redaktionen rapporterade om förlista skepp, och hur många män som gått under med dessa. Det var emellertid inte den enda närvaron av sorg och död i *Ute och Hemma* – även dödsnotiserna om avlidna sjömän och utlandssvenskar publicerades regelbundet.

Dödsnotisen

Dödsnotiserna som publicerades i *Ute och Hemma* skrevs efter jordfästningen, och vanligtvis av den pastor som förrättat ceremonin. I texten beskrevs ofta både dödsfall och begravning. För anhöriga är det viktigt att få veta vem som var närvarande när den avlidne gick bort, om familjen själv inte var på plats (Lundgren 2006: 92; Sandberg 2016: 118). Då såväl dödsfall som begravning ägde rum utomlands kunde inte den avlidnes

anhöriga deltaga i ceremonin, varför jag föreslår att prästen i stor utsträckning beskriver händelsen och riterna för familjen, för att låta dem veta hur dödsfallet och framför allt farvältagandet tog form. Dödsnotisens främsta funktion framstår som upplysning och tröst för vänner och familj kvar i Sverige. Denna poäng understryks ytterligare av att uppgifterna om den avlidne sjömannen är begränsade i dödsnotiserna – i flertalet texter omnämns inte ens hans ålder. Denna information kan förstås som mindre intressant för familjen, som redan känner till hans personuppgifter. Medan dödsorsaken ibland beskrivs detaljerat och omnämns i sakliga termer, så beskrivs begravningen med en ömsint ton – prästen tycks mån om att belysa att den avlidne inte var ensam. Teologen G.R. Dunstan framhåller att tanken på att den avlidne dog ensam och övergiven är obehaglig för anhöriga (1980), en uppfattning som i mitt material tycks förlängas även till begravningsriten. Dödsnotistexten tycks framför allt ha varit riktad till de anhöriga, och pastorn ville göra gällande att folk var närvarande och tog farväl av den avlidne.

Ibland nämns i dödsnotisen vilka bibelpassager som prästen läste, eller vilka innerliga anföranden hans

Bild 2: Från *Ute och Hemma*, ”De föllo på sin post” (14(10), 1941, s. 379).

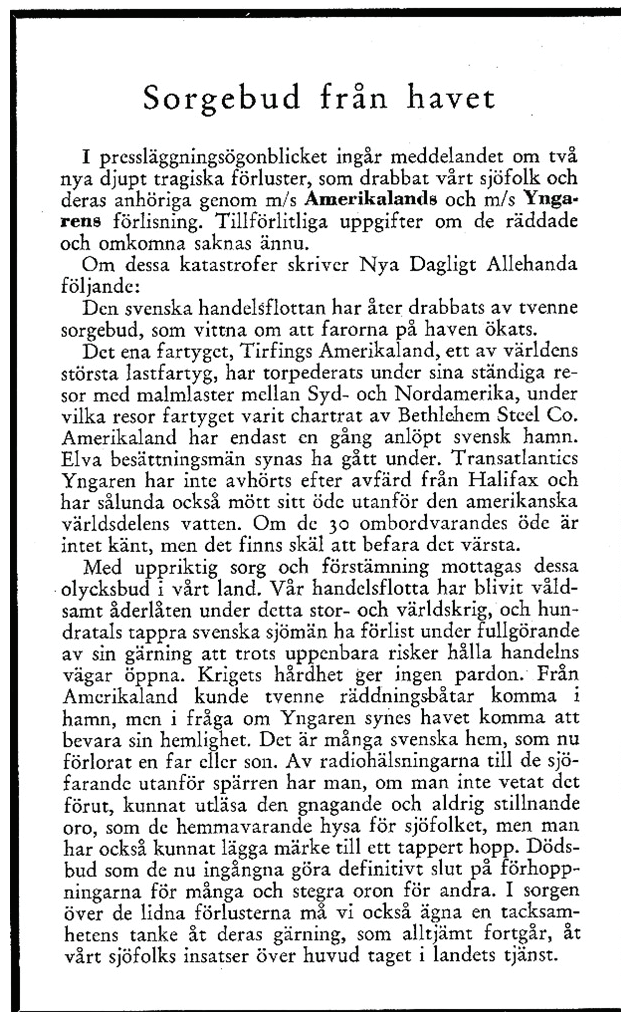

Bild 3: ”Sorgebud från havet”, *Ute och Hemma*, (15(2), 1942, s. 111).

sjömanskamrater givit. Dessa bekräftelser om att den avlidne var omtyckt och inte ensam – varken i livet eller i döden – är två återkommande poänger. Dödsnotisen blir inte ett monument över familjens sorg eller över den avlidnes liv, men en tröst till de närmast sörjande hemma i Sverige. Ett exempel på detta är dödsnotisen skriven efter att Malte Lenton Olofsson gick bort i 1943, i Wales, Storbritannien:

Den 6 februari avled å City Lodge Hospital i Cardiff steward Malte Lenton Olofsson från Sölveby i en ålder av endast 23 år. Dödsorsaken var njurlidande. Han var en trogen vän till vår sjömanskyrka, och jag satte stort värde på hans vänskap. Ombord på sin båt, s/s Devon, var han mycket omtyckt, och han hade på grund av sitt vinnande och gladlynta sätt fått många vänner i Cardiff. Jordfästningen, som förrättades av undertecknad, ägde rum den 12 februari i norska kyrkan. Ett 30-tal skandinaver voro närvarande. Vid bären framförde ombudsman A. Carlson en sista hälsning från Sjöfolksförbundet. Kransar hade sänts av bl. a. Följande: s/s Devon, s/s Mauritz, s/s Falkvik, Svenska Sjöfolksförbundet, Svenska sjömanskyrkan och flera av Olofssons engelska vänner. Efter eldbegängelse i Pontypridds krematorium sändes askan hem till Sverige.

Cardiff i mars 1943.

Walfrid Selinus (*Ute och Hemma* 4/1943: 175f)

Pastor Selinus lyfter i dödsnotisen fram hur Olofsson var omtyckt och hade vunnit många vänner ombord på sin båt och i Cardiff. I *Ute och Hemmas* olika texter blir det påtagligt hur sjömanslivet är en serie tillfälliga positioner. Sjömännen byter arbetsuppgifter och befordras, mönstrar på olika båtar med olika besättningar, kollegor, destinationer. Det starka bandet och solidariteten mellan sjömännen – vilken betonas i texterna – överbryggar den temporära och episodiska aspekten av sjömanslivet. Männerna arbetade kanske bara tillsammans för en kort tid – kanske skulle de återse varandra senare, kanske inte – men denna centrala aspekt av sjömansyrket är den gemensamma nämnare kring vilken de byggde en icke ifrågasatt lojalitet och gemenskap i livet såväl som döden.

Denna obeständighet innebar ibland att varken sjömanskamraterna eller prästen som skrev dödsnotisen visste särskilt mycket om den avlidne. I vissa texter tycks prästen bara veta vad han råkade höra på begravningen. Dödsnotisen gällande smörjaren Ernst Rudolf Cederquist avslutas kort och gott med ”Enligt uppgift ombord var Cederquist en god kamrat och plikttrogen sjöman. Frid över hans minne” (*Ute och Hemma* 3/1945: 124). Kanske visste hans sjömanskollegor bara vad de hade sett från Cederquist under den korta tid de delade arbetsplats, men ville likväl säga någonting om honom som person i anslutning till farvältagandet.

I pastor Selinus text om Olofsson förekommer flertalet begrepp och aspekter som är återkommande i dödsnotiserna. Omnämmandet av kransar, närvarande nationaliteter och Sverige som hemland blir nyckelsymboler som framvisar föreställningar, normer och värderingar i en kultur. I det följande ska jag diskutera jorden, närvaron, språket samt kransen som förekommande nyckelsymboler i krigstidens svenska sjömansbegravningar, som beskrivna i *Ute och Hemmas* dödsnotistexter.

Begravning ute eller hemma

Ett återkommande drag i dödsnotiserna är att förkunna huruvida den som avlidit utomlands också begravdes utomlands, eller om hans kvarlevor kunde skickas tillbaka till Sverige. Vid flertalet tillfällen beklagar man att sjömannen fick vila i utländsk jord. Det pågående världskriget försvårade företaget att återsända kvarlevor till Sverige, och sannolikheten för en begravning utomlands ökade. I annat fall kunde det med lättnad konstateras att sjömannen fick begravas hemma, som i en dödsnotis från 1940: ”[...] han slapp att jordas i främmande land; det blev honom förunnat att göra den sista färden över Nordsjön med sin egen båt” (*Ute och Hemma* 1/1940: 31). Det förefaller inte vara något fel på den utländska jorden, annat än att den inte är svensk, och inte hemma. Den bekanta jorden bär en särskild betydelse i dessa texter och i begravningsriten, och blev en symbol för hemmet och härkomsten – en källa till patriotisk stolthet, och den plats där hans kära befann sig.

I en dödsnotis beklagar pastorn att den avlidnes ”ben kanske inte förunnas vila i Sveriges jord, det land, som [han] alltid var så stolt över” (*Ute och Hemma* 8/1940: 269f). En annan fick ”vila i främmande jord, fjärran från dem som har [honom] kär” (*Ute och Hemma* 11/1942: 613f). Begravningen i utländsk jord både berövade sjömannen förmånen att vila i landet från vilket han kom, och skapade en distans mellan honom och hans anhöriga (jfr Hagberg 1937/2016: 255). Att få vila i hemjorden är någonting som flera av dödsnotistexterna menar att man *förunnas*, det var ingen självklarhet att det var där man skulle begravas i slutändan, men väl en förhoppning. En potentiell havsbegravning eller jordfästning utomlands var emellertid ett nödvändigt ont och en del av sjömanstillvaron.

En önskan att få en grav att gå till och dess koppling till sorgearbetet framgår i krigstidens dödsnotiser. Vikten av tillgången till graven, och graven som en plats för sörjande, framkommer i texter om omkomna sjömän vars kroppar inte återfanns. 1943 skriver föräldrarna till Ove Mårtensson en insändare till *Ute och Hemma*:

Om det finns någon överlevande från norska fartyget 'Christer Knudsen', som kände svenske sjömannen Ove Börje Mårtensson och Ni läser dessa rader, så var vänlig tillskriv Oves föräldrar

och omtala, vilket hav Ove vilar i samt när fartyget gick under. Vi ville så gärna höra något om vår älskade gosse. Det står alltid ett stort Varför framför oss, men kanske det skulle kännas lättare, om vi finge höra något om honom.

En kär hälsning till alla tappra sjömän från Oves mor och far.

Nils Mårtensson (Ute och Hemma 3/1943: 124)

Trots att Sverige – i egenskap av ett kustland med lång sjöfartshistoria – av tradition förstår en begravning till havs som en fullgod jordfästning så framgår nödvändigheten av en plats att vända sig till i sorgeprocessen. Etnologen Anders Gustavsson menar att det sågs som en tragedi och sorg för de anhöriga till sjömän under krigstid om den avlidne inte begravdes i vigd jord, då familjen inte hade någon grav att gå till eller plats att rikta sin sorg mot. Om kroppen efter den avlidne inte återfanns kunde heller ingen begravningsceremoni utföras (2008: 25). Föreställningar kring jordfästningens nödvändighet har länge traderats – enligt folktraditionen riskerar drunknade som ej begravts i vigd jord att gå igen som *strandvaskare*, osaliga vålnader som kan höras skrika vid vattnet, eller hänga sig fast vid levande människor i hopp om att de tar gästen till kyrkogården (Hagberg 1937/2016: 594-608). Begravningen är en passagerit, och det är i och med denna som man tar farväl av och separerar den avlidne från de levande, och som maken blir änka och maken blir änkling. Religionsfilosofen Lena Edlund (2015) menar att det är med begravningen som både den avlidne och den anhöriga går in i sina nya tillstånd. Utan riterna kan den sörjande inte gå vidare från ett stadium till nästa. I sin undersökning finner Edlund att ”[ä]nkan såg att begravningen äntligen gjorde henne till änka, detta tillstånd som hon hade väntat på och fasat för i så många år” (2015: 12f). Etnologen Nils-Arvid Bringéus menar att jordfästningen kan förankras i människans ”behov av gränser”, och exemplifierar med uppteckningsmaterial som visar hur man bemödade sig för att återfinna en drunknad, för att ge familjen en möjlighet att begrava denne (1987: 233). Begravningen har därför en ordnande funktion som ger flera av de inblandade nya positioner, något som framträdde tydligt i den långtgående debatten om Estonias bärgning. Färjan Estonias förlisning 1994 är den största fartygskatastrof som inträffat i våra nordiska farvatten under fredstid – 852 människor förolyckades, varav drygt 500 var svenskar. Anhöriga till de omkomna har uttryckt motsatta önskemål om huruvida färjan bör bärgas eller inte. År 1995 ålades färjan gravfrid, och dess nuvarande läge i havet är att förstås som en gravplats. Enligt lagen är ”[v]rakat efter passagerarfartyget Estonia som sjönk på finländsk kontinentalsockel den 28 september 1994 [...] ett sista vilorum för olycksoffren” (*Lagen om fredning av vraket*

efter passagerarfartyget Estonia, 30.6.1995/903). För de anhöriga som ansåg havet vara en gravplats – och följaktligen förstod de ombordvarande som begravda – kunde en sorgeprocess påbörjas, medan de som inte såg de omkomna som begravda har önskat att vraket bärgas. 20 år efter Estoniakatastrofen intervjuades Ingvar Carlsson av SVT om regeringsbeslutet som fattades kring bärgningen av kropparna:

Jag förstår att många ville ha en grav att gå till, säger Ingvar Carlsson. Men jag bad också om ursäkt för den sorg jag orsakade dem och försökte förklara att en regering ansvar kan vara fatta det minst dåliga beslutet. Det fanns också många anhöriga i både Sverige och Estland som inte ville att kropparna bärgades utan hellre ville ha havet som gravplats (Juhlin 2014).

Frågan om bärgningen diskuterades även på Svenska kyrkans kyrkomöte 1999, där de var ambivalenta, å ena sidan förstod de vikten av riterna som en begravning utgör:

M/S Estonias förlisning innebar svåra personliga förluster för de omkomnas anhöriga, vänner, arbetskamrater och för deras hemländer. Ordandet av och beslut omkring avlidnas begravning – liksom andra yttre faktorer – hör till sådant som hjälper de anhöriga att uttrycka sin gemenskap med den som dött. Många berövades också, genom att deras omkomnas kroppar inte omhändertagits, sådana praktiska bekymmer som i inledningen till en sorgeprocess kan bidra till att sorgearbetet fortsätter och inte stannar upp. Upplevelser av att inte vara subjekt i den egna sorgen, utan objekt för andras beslut, kan även bidra till att bearbetningen blir längre och svårare än som varit nödvändigt [...] (*Svenska kyrkan*, 1999).

Man menade att begravningen manifesterar en gemenskap och utgör ett tecken för en samhörighet mellan den avlidne och de sörjande. Ceremonin blir både en transitionsrit och en nyckelsymbol som förmedlar en föreställning om gemenskap. Å andra sidan har havet utgjort en grav för många svenskar genom historien, och så fortfarande under Estoniadebatten. Religionssociologerna Curt Dahlgren och Göran Gustafsson undersökte ansökningar inkomna till Länsstyrelsen 1991-2004 om att få sprida kremerad aska utanför begravningsplatser, och fann att havet, sjöar och andra vattendrag tillhör de vanligaste platserna där man ber om att få sprida askan efter sin anhöriga (2006: 28, 30). Havet som en befintlig begravningskonvention i svensk kultur kommenterades också av Svenska kyrkan gällande Estonia:

Genom värnandet av begravningsseden uttrycker samhället respekt för det mänskliga livet och för den enskildes värde som person. Synen på havet som en grav är dock inte främmande för svensk tradition eller för ett bibliskt betraktelsesätt. Bland sjöfolk har alltid havet kunnat ses som en likvärdig grav (*Svenska kyrkan*, 1999; se även Hagberg 1937/2016: 605f).¹

Trots att havet har ansetts och fortfarande betraktas som en fullvärdig gravplats för många svenskar, ett folk med lång sjöfartshistoria, så omtalas den svenska jorden närmast längtansfullt i *Ute och Hemmas* dödsnotistexter. Hemlandets nyckelsymbolvärde tycks vara tudelat – jorden betecknar mannens ursprung och den grogrund han växte ur, och utgör samtidigt en fyr eller målbild, som den plats han hoppas återvända till. Även om en medvetenhet om havet eller den utländska jorden som alternativa gravplatser kan utläsas så tycks ingen av dem vara likvärdig hemlandets jord, trots allt.

Ställföreträdarplikt

När de anhöriga i Sverige inte kunde delta på begravningen så framträder ett slags representationsplikt i dödsnotiserna. I texterna nämns ofta huruvida de närvarande vid ceremonin var svenska, eller åtminstone från Skandinavien – vilket de ofta var, i händelse av att ett skandinaviskt fartyg låg i hamn. Om en sjömansbegravning ägde rum deltog ofta besättningen på de båtar som låg i hamn – huruvida de kände den avlidna sjömannen var sekundärt, det viktiga var att hedra en landsman och kamrat i sjömansgemenskapen. Bringéus framhåller att begravningsdagen var ”en hedersdag både för den avlidne och för hans närmaste” och att ens närvaro vid riten var ett hedrande av den avlidne såväl som dennes anhöriga (2007: 274). Sjömannens närvaro vid ceremonin blev ett surrogat för familjen därhemma, och ett manifesterande av sjömanssolidariteten. I Gustaf Abraham Abrahamssons dödsnotis från 1940 beskrivs båda dessa aspekter:

Långt bort från hemland och kära slutade han sina dagar, som ofta sjömannens lott är, men omkring hans bår står i de närmastes ställe en skara av havets stora brödrakrets, av dem, som delat hans gärning och vid vilka han var bunden i havets stora ödesgemenskap, som i dessa dagar är starkare än någonsin (*Ute och Hemma* 8/1940: 269f).

Pastorn kommenterar således sjömansgemenskapen som en ”brödrakrets” och ”ödesgemenskap”, som förstärks än mer ”i dessa dagar” – en referens till det pågående kriget. Under krigstiden omnämns kriget sällan konkret i *Ute och Hemma*, det är långt vanligare att man använder omskrivningar såsom ”i dessa farofyllda tider” eller ”orostider”, eller att man syftar till kriget genom att

omtala förhoppningar om en annalkande fred (Öman 2016: 62-64; jfr Hagberg 1937/2016: 21-23).

Författaren till Abrahamssons dödsnotis beskriver de sjömän som närvarade vid begravningen som ett slags ställföreträdare för familjen därhemma. Deras närvaro betecknar en sjömans- såväl som familjegemenskap. I texterna förklarar författarna vem som var där, vad som sades och vilka som skickade kransar, som en kompensation till familjen som inte kunde närvara. Med begravningsakten är den avlidne med oss för den sista gången, och när ceremonin är över separeras han från de levandes skara (Wiig-Sandberg 2006: 24-26). De svenska anhöriga kunde inte vara med vid denna avslutande separationsakt, men kan genom dödsnotisen åtminstone vinna något slags förståelse för hur begravningen var. En förhoppning tycks också ha varit att de anhöriga kunde erhålla tröst från vetskapen om att den avlidne varken var ensam eller bortglömd, utan hedrad av dem som var där. Ett brev skrivet till *Ute och Hemma* 1943 bekräftar hur uppskattat detta var av familjen i Sverige:

Tack

Min innerligt älskade make, sjökaptenen Knut Valfrid Assarsson, avled genom olyckshändelse i Liverpool den 12 aug. 1942. Hans stoft blev där enligt svenska kyrkans ordning jordfäst och undergick därefter eldbegängelse, varefter det hemsänts till Sverige och blivit gravsatt här hemma å Raus kyrkogård. Det är mig en smärtsam men kär plikt att säga ett innerligt och ödmjukt tack till dem som hedrade hans minne vid jordfästningen i Liverpool, och detta mitt tack gäller framför allt pastor Abrahamsson, konsul Bengtsson och de svenska sjömanskamraterna.

Billesholms gruva den 14 jan. 1943.

Högaktningsfullt

Ebba Assarsson (*Ute och Hemma* 2/1943: 67)

Ebba Assarssons makes stoft blev efter kremation och begravningsrit hemsänt till Sverige, men dessförinnan hade separationsriten med begravningsceremonin ägt rum, och Assarsson tackar de som hade närvarat vid denna.

Att närvara vid en begravning kan vara ett sätt att beklaga sorgen, eller manifesteras sin egen sorg (Bringéus 1987: 215), men i dödsnotiserna framträder fler funktioner för närvaron. Betydelsebärande formuleringar och språkliga valörer indikerar närvaron som nyckelsymbol(er) i två olika – men samtidiga – sammanhang. Jag förstår sjömannen som ställföreträdare för familjen som en sådan nyckelsymbol, med en tudelad uppgift. Å ena sidan är han ett surrogat för den avlidnes familj, å andra sidan en representant för sjömansgemenskapen. Genom sin blotta närvaro ingår han i farvältagandets ritual, och deltar i den avlidnes separation från de levande.

Samtidigt symboliserar den närvarande sjömannen också det kamratskap som den avlidne ingick i, och bekräftar att denna yrkesgemenskap inte upphör vid dödsögonblicket.

Religionsvetaren Catherine Bell menar att kärnan av riter handlar om att kroppen rör sig i ett specifikt och konstruerat rum, och att kroppen på samma gång upplever som strukturerar de normer och värden som miljö ordnas av (1997: 82). Enligt Bell är riten ett praktiserande, den är framför allt *handling*. Denna upplevelse och definition kan dock överbryggas i sjömansbegravningen som beskrivs i dödsnotiserna, genom surrogat och representation. Deltagandet i dödsriten har flera funktioner, såsom att sörja, att trösta och att upprätthålla den sociala ordningen, eller hålla en fest till den dödes ära (Edlund 2015: 13). Dödsnotiserna visar emellertid en förståelse av *närvaron* som viktigare än ett aktivt deltagande, meningen av en närvarande kropp i ceremonins utförande blir tydlig med den ställföreträdande praktiken. Att dessa i sin tur gjorde något ytterligare – exempelvis sörjde den avlidne individen på ett personligt plan, eller gav ett griftetal om sina egna minnen av den avlidne – var sekundärt, då den närvarande sjömannen inte behövde ha någon egen relation till den begravda.

Svenskan

Utöver den svenska jorden, och de närvarande nationaliteterna, bar även det talade språket mening vid begravningen. I dödsnotiserna omnämns frekvent vilket språk som talades vid ceremonin, framför allt om det var svenska. Det symboliska värdet av språket framgår i dödsnotisen skriven om Carl August Svensson, en svensk sjöman som vid dödsfallet hade bott i Belgien i över 50 år. Han hade inte haft någon kontakt med andra svenskar på länge, och hans hustru och barn var katoliker. Trots detta hade Svensson före sin död ”uttryckt den önskan, att den svenske pastorn skulle viga honom till gravens ro. Så skedde ock den 26 januari i hemmet i Borgerhout. Sjömansprästen var den ende närvarande svensken” (*Ute och Hemma* 3/1940: 111f). Trots att prästen som förrättade begravningen var den enda svensken där så utförde han ceremonin på svenska och på franska.

Ortner menar att en underkategori till nyckelsymbolerna är *summerande symboler*, tecken som talar till känslor, såsom nationens flagga eller en religiös symbol (1973: 1339). Väddjan till känslor sker ofta i sammanhang som bygger på en konstruktion av en gemenskap, och ett ”Vi” respektive ”Dem” – vilket också framträder i den beskrivna begravningsriten. Språkakten på, exempelvis, Svenssons begravning manifesterade hans nationella tillhörighet, och den svenska gemenskap som han fortfarande ansåg sig vara en del av. Det talade språket tycks således ha varit en symbolisk akt riktad mot den avlidne, snarare än de vid begravningen närvarande. Bringéus menar gällande begravningsriten att anhöriga ofta tar hänsyn till de önskemål som den döende hade

uttryckt medan denne fortfarande var i livet, och försöker uppfylla dem så långt som möjligt (1987: 263; Sandberg 2016: 147f). Sjömannens bortgång kunde dock ofta ske plötsligt, då de förolyckades på grund av attacker eller olyckor, och kanske inte hade formulerat några önskemål. Exemplet ovan, med Svensson, visar att när dessa fanns kunde de verkställas, men till största delen tycks begravningarna ha utgjort bricolage, bestående av individuella önskemål, kulturell konvention och situationsbaserade omständigheter.

Kransen

Blomsterkransen som lämnas till kistan i anslutning till begravningen framstår som en symbolisk gest gentemot både den bortgångne och de sörjande. Den blir någons sista gåva till den avlidne (jfr Hagberg 1937/2016: 327; Wiig-Sandberg 2006: 49; Edlund 2015: 14) och bidrar till sorgearbetet (Danbolt 1998). Den kunde också tjäna som en ställföreträdare när någon inte kunde närvara vid begravningen. Antalet kransar samt dess avsändare redogörs regelbundet för i dödsnotiserna. Kransens betydelse kan utläsas i tidigare nämnda Ernst Rudolf Cederquists dödsnotis: Han avled 1945, och vid sin bortgång hade han senast besökt Sverige 1909. Hans frånfalle

väckte allmän förstämning. Lista för insamling till blommor för båren utlades på hans egen och en annan svensk båt (Nuolja). Den summa, som på detta sätt inflöt, var så stor, att den räckte såväl till tvenne vackra kransar som även till en vacker liten gravvård (*Ute och Hemma* 3/1945: 124).

Språket med vilket denna sista tillgivna handling för Cederquist skildras är varmt, där både kransar och gravvård beskrivs som vackra, och det framgår att han var omtyckt bland sina kamrater.

Bringéus menar att begravningar utvecklades till ”sociala manifestationer” sedan man började hålla begravningar på andra dagar än söndagar – när den inte var lika tätt knuten till söndagens gudstjänst och dess strama ordning gavs större utrymme för musik, tal och blomsterarrangemang. I och med detta blev talen och kransarna prestigebärande symboler. Bringéus skriver att man i lokalpressen beskrev ”vem som hade talat och vem som sänt kransar” (1987: 231f), något som åter speglas i *Ute och Hemmas* dödsnotiser. Emellertid tycks kransens betydelsebärande faktor och dess nyckelsymbolvärde vara den av en gemenskapsmanifestation snarare än prestigemarkör på sjömansbegravningen. Den ämnar tala till känslor, hellre än anspela på social prestige. Redogörelsen för den ömsinta handlingen gentemot den avlidne Cederquist vittnar om ett slags generell omtanke för sina kollegor och kamrater i sjömansgemenskapen (jfr Fredh 1997: 13).

Cederquist var ogift och hade inte varit i Sverige på nära 40 år, vilket indikerar att han inte hade någon familj utöver sina kamrater till sjöss. Detta skulle förklara

varför sjömännen tog sig tid att samla in pengar till kransar och gravvård, då de visste att det troligtvis inte skulle komma någon från familj i Sverige. Med detta framstår det som än viktigare att skeppskamraterna gav kransar, som ett tecken på att någon hade varit där och sørjt den bortgångne, någon hade deltagit vid hans begravning och övergång till de dödas skara. Summerande symboler sammanfattar, uttrycker, representerar vad ett kulturellt system betyder för deltagarna (Ortner 1973: 1339f). Med kransarna och sjömännens närvaro uttrycks deras förståelse av sjömanslivet. Kransen intygar avsändarens omtanke och att denne med sin gest finns representerad, om än genom ett attribut, vid ceremonin. Att i dödsnotisen kort omnämna mängden kransar blir ett kärnfullt sätt att bekräfta för de hemmavarande i Sverige att begravningen var bevestigad. Utöver de kransar som de nämnda svenska båtarna hade skickat till Cederquists bår, skickades även kransar från det rederi han arbetat för, samt Svenska sjöfolksförbundet. Gemenskapen till sjöss blev en familj när ingen annan fanns, och en ställföreträdare när den hemmavid inte själv kunde komma och ta farväl av, och hedra, den avlidne.

Sjömansbegravningens gemenskaper

Vad kan då utläsas i *Ute och Hemmas* beskrivningar av svenska sjömansbegravningar? Under de osäkra förhållanden som sjömanslivet utgjorde – där anhöriga inte visste var den utresta sjömannen befann sig, när han förväntades återkomma eller om han överhuvudtaget fortfarande var vid liv – skrivs gemenskapen till sjöss tydligt fram. I dödsnotiserna ligger ytterligare fokus på att försäkra familjen, som var den implicita mottagaren av texten, om att den avlidne var del av en gemenskap och inte ensam i livet, i döden eller under den sista ceremonin.

Sjömansbegravningen förefaller i dödsnotiserna vara ett lapptäcke av den avlidnes egna önskemål, konvention och tradition samt situationsbaserade praktiker. I ceremonierna som beskrivits i dödsnotiserna tas hänsyn till sjömannens uttryckta vilja, till exempel i fråga om språk, och man samlar även in pengar till kransar och gravvårdar – konventionella attribut i dödsriten. Sjömännens ställföreträdande funktion exemplifierar en situationsbaserad praktik, där de kontextuella omständigheterna kräver nya lösningar. En nyutveckling av begravningsriten blev således en nödvändighet i sjöfartssammanhanget, när de traditionella rollerna med närvarande sørjande anhöriga behövde ersättas. Med sjömannen som ställföreträdare för familjen upprätthålls närvarons betydelse och den kulturella kontinuiteten fortgår (jfr Bell 1997: 251) samtidigt som ritens uppdateras och förändras i enlighet med omgärdande samhälle och omständigheter.

I denna artikel har jag diskuterat nyckelsymboler som varit återkommande i de beskrivningar av begravningar som publicerades i *Ute och Hemmas* dödsnotiser under den första halvan av 1940-talet. Inledningsvis frågade jag mig vilka funktioner och föreställningar som

synliggörs vid en närläsning av dödsnotiserna. Det har framgått att var och en av dessa symboler – jorden, närvaron, språket och kransen – har betecknat och gett uttryck för gemenskap(er). I materialet framträder hänvisningar till en nationell gemenskap (närvarande landsmän vid begravningen; talat språk; omnämningen av hemlandets jord); en sjömansgemenskap (närvarande sjöman; kollegors beskrivningar av den avlidne; kransar); samt en familjegenskap (omnämningen av familjen hemma; kransar och sjöman som ställföreträdare vid begravningen).

Jag har argumenterat att dödsnotisen under andra världskriget framför allt skulle utgöra en tröst för de anhöriga, vilka kunde uppleva begravningen i andra hand genom prästens omsorgsfulla redogörelse av förloppet. Detta närvarosimperativ tycks uppkomma under kritiska perioder – ett liknande förhållande till begravningsdeltagande erfors under coronapandemiar, när offentliga lokaler nödgades begränsa antalet närvarande. Dessa restriktioner från Folkhälsomyndigheten ledde i sin tur till att kyrkor kom att erbjuda alternativa lösningar på ceremonier som vanligtvis innefattar ett större antal deltagare, och bland dessa möjligheter fanns *websända begravningar* (Begravningsbyrån *Grindstolpen*; Prior 2020). Via zoom eller annan streaminglösning kunde sålunda sørjande på distans följa den avlidnes begravning, och trots avståndet känna att de var där och upplevde ritens. Närvaron – den sørjande kroppens explicita närvaro, såväl som den implicita och ställföreträdande – är en central punkt i dessa sjömansbegravningar, som ägde rum i osäkra tider och på oväntade platser. Dödsnotisens text möjliggör således ett upplevande av ceremonin för den hemmavarande familjen, när den fysiska närvaron villkoras av sjömanstillvarons oberäknlighet.

Författarpresentation

Kristina Öhman disputerade i etnologi vid Göteborgs universitet 2023. I sin forskning har hon undersökt media, populärkultur och ungdomskultur, med särskilt intresse för den kommunikativa aspekten av populärmedia före internets framväxt. Hennes forskning berör även frågor om ålder, kön och klass, samt konsumtion och produktion.

KÄLLOR

- Begravningsbyrån *Grindstolpen*, <https://grindstolpen.se/begravning-i-coronatider/> (u.å).
 Bell, Catherine (1997). *Ritual. Perspectives and Dimensions*. New York: Oxford University Press.
 Bringéus, Nils-Arvid (1987). *Livets högtider*. Stockholm: LT.
 Bringéus, Nils-Arvid (2007). *Livets högtidsdagar*. Stockholm: Carlssons.
 Dahlgren, Curt & Gustafsson, Göran (red) (2006). *Kring begravningar i nutid. Tre studier*. Lund: Lunds universitet.
 Danbolt, Lars Johan (1998). *De sorgende og begravelsesriten: En religionspsykologisk studie*. Uppsala: Uppsala universitet.

- Dunstan, G.R. (1980). Våra plikter mot de döende. I: Saunders, Cicely M (red) *Den goda döden. Om vård av döende cancerpatienter*. Stockholm: AWE/GEBERS.
- Edlund, Lena (2015). *Begravningsstradition i förändring*. Stockholm: Svenska kyrkan.
- Ehn, Billy & Löfgren, Orvar (2001). *Kulturanalyser*. Malmö: Gleerups.
- Fredh, Terje (1997). Svenska sjömän under andra världskriget. I Krigsseglargruppen (red) *Krigsseglare*. Göteborg: Tre böcker.
- Gustavsson, Anders (2008). Rituals around Sudden Death in Recent Years. *Folklore: Electronic Journal of Folklore* 38(1), 23-44.
- Gustavsson, Karin (2014). *Expeditioner i det förflutna. Etnologiska fältarbeten och försvinnande allmogekultur under 1900-talets början*. Stockholm: Nordiska museet.
- Hagberg, Louise (1937/2016). *När döden gästar: Svenska folkseder och svensk folktro i samband med död och begravning*. Stockholm: Ersatz.
- Lagen om fredning av vraket efter passagerarfartyget Estonia*, 30.6.1995/903. <https://finlex.fi/sv/laki/ajantasa/1995/19950903>
- Johansson, Anna (2005). *Narrativ teori och metod*. Lund: Studentlitteratur.
- Juhlin, Johan (2014). Ingvar Carlsson: Det var rätt att låta Estonia blir en gravplats. *SVT nyheter* 28 september 2014.
- Lundgren, Britta (2006). *Oväntad död – förväntad sorg. En etnologisk studie i sörjandets processer*. Falun: Carlsson Bokförlag.
- Ortner, Sherry (1973). On Key Symbols. *American Anthropologist* 75(5), 1338-1346.
- Prior, Ryan (2020). Funerals go virtual in the pandemic. Here’s how to plan one with meaning and honor the dead. *CNN Health* 16 april 2020.
- Sandberg, Christina (2004). An Application of Propp’s Morphology on Commemorative Verses in Obituaries. *ARV. Nordic Yearbook of Folklore* 60(1), 173–196.
- Sandberg, Christina (2016). *Med döden som protagonist. En diskursanalytisk fallstudie om dödens makt*. Åbo: Åbo Akademi University Press.
- Titanic sub implosion: Victim’s bodies may be left ‘in peace where they are’ rather than recover them. *Sky News*. 23 juni 2023. <https://news.sky.com/video/titanic-sub-implosion-victims-bodies-may-be-left-in-peace-where-they-are-rather-than-recover-them-12908202> [30 juni 2023]
- Ute och Hemma* (1940), 13(1). Stockholm: Svenska kyrkans sjömansvårdsstyrelse.
- Ute och Hemma* (1940), 13(3). Stockholm: Svenska kyrkans sjömansvårdsstyrelse.
- Ute och Hemma* (1940), 13(8). Stockholm: Svenska kyrkans sjömansvårdsstyrelse.
- Ute och Hemma* (1941), 14(10). Stockholm: Svenska kyrkans sjömansvårdsstyrelse.
- Ute och Hemma* (1942), 15(11). Stockholm: Svenska kyrkans sjömansvårdsstyrelse.
- Ute och Hemma* (1942), 15(2). Stockholm: Svenska kyrkans sjömansvårdsstyrelse.
- Ute och Hemma* (1943), 16(2). Stockholm: Svenska kyrkans sjömansvårdsstyrelse.
- Ute och Hemma* (1943), 16(3). Stockholm: Svenska kyrkans sjömansvårdsstyrelse.
- Ute och Hemma* (1943), 16(4). Stockholm: Svenska kyrkans sjömansvårdsstyrelse.
- Ute och Hemma* (1945), 18(3). Stockholm: Svenska kyrkans sjömansvårdsstyrelse.
- Wiig-Sandberg, Unni (2006). *Den nödvändiga riten?: om upplevelser av kvalitet i begravningsgudstjänsten*. Uppsala: Diakonivetenskapliga institutet.
- Svenska kyrkan* (1999). Yttrande till Näringsdepartementet över Analysgruppens för granskning av Estoniakatastrofen delbetänkande (SOU 1998:132) En granskning av Estoniakatastrofen och dess följder. https://km.svenskakyrkan.se/km_om_99/km/skriv/9907/cs9907-original-05.htm [30 juni 2023]
- Åberg, Georg & Edvardsson, Dag (2000). *Dom hade inget val – De västsvenska fiskarna under krigsåren 1939-1945*. Uddevalla: Bohusläns museum och Bohusläns hembygdsförbund.
- Öman, Kristina (2016). ”Jag undrar så, hur Du har det.” – om insändare till sjömän i *Ute och Hemma* 1940-1947. Masteruppsats i Etnologi. Uppsala universitet: Institutionen för kulturanthropologi och etnologi.

BILDFÖRTECKNING

- Bild 1: Framsida från *Ute och Hemma*, 15(2), 1942.
- Bild 2: ”De föllo på sin post”, *Ute och Hemma*, 14(10), 1941, s. 379.
- Bild 3. ”Sorgebud från havet”, *Ute och Hemma*, 15(2), 1942, s. 111.

¹ Denna fråga blev aktualiserad på en internationell nivå med den försvunna undervattensfarkosten Titan i juni 2023, sedan slutsatsen dragits att samtliga ombord omkommit. Kapten John Noble vid den amerikanska kustbevakningen konstaterade att ”They’re in a resting place, along with hundreds of Titanic passengers” [...] “the decision may be to leave the Titan victims ‘in peace’, rather than recover them” (Sky News, 2023-06-23).

How to cite this article: Kristina Öhman. 2023. ”Sjömansprästen var den ende närvarande svensken.” Om begravningen i *Ute och Hemmas* dödsnotiser under andra världskriget. *Kulturella Perspektiv*, vol. 32., s. 1-9.

Mottagen: 5 juli 2023 **Accepterad:** 7 november 2023 **Published:** 24 november 2023

Copyright: © 2023 Författaren/författarna. Detta är en Open Access-artikel som distribueras enligt Creative Commons, licens CC-BY 4.0, som tillåter obegränsad användning, distribution och reproduktion i samtliga medieformat, förutsatt att ursprunglig(a) författare och källa uppges. Se <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

Kulturella Perspektiv – Svensk etnologisk tidskrift, ISSN 1102-7908, är en expertgranskad Open Access-tidskrift som publiceras av Föreningen Kulturella Perspektiv.

OPEN ACCESS